

De tyske kolonister på alheden

Nedenstående bygger på ud- og sammendrag fra bøgerne "Fra fremmed land de kom, Kartoffeltyskernes historie" af Etlar Kramer Johansen, "Bemærkninger over Alheden og dens Colonier" af Frederik Carl Carstens, "Alheden - Frederiks sogns historie" af Valdemar Andersen samt "Slægten Breiner" udarbejdet af Slægt arkivet i Viborg.

Se også siderne om byerne i Frederiks sogn på Alheden under:

[Steder](#) samt siden om [Frank familien på Alheden](#) eller kontakt [H. Frank](#)

Baggrunden.

Ved afslutningen af den store nordiske krig i 1720, var landet fattigt og kun en fjerdedel af landet dyrket.

I Jylland var over halvdelen lynghede eller ødelagt skov. Man ønskede derfor at inddrage lyngheden til landbrugsareal og der blev i 1723 og 1751 udsendt kongelige forordninger om dette med løfter om bl.a. skattefritagelse og fritagelse for pligtkørsel for dem der ville gå i gang med hede opdyrkning.

Dette fik imidlertid ikke nogen til at melde sig. Det første praktiske skridt i sagen blev skeldragningen som blev påbegyndt i 1757, og herunder også spørgsmålet om de omkringboende lodsejeres ret til kreaturgræsning og tørveskær.

Da det ikke var muligt at få danskere til at bosætte sig på alheden, blev det besluttet at indkalde tyske kolonister. Den danske regerings agent i Frankfurt am Main Johan Friedrich Wilhelm Moritz, blev antaget til at finde kvalificerede bønder. På grundlag af bl.a. annoncer i derværende aviser, lykkedes ham i perioden 1759-65 at få sendt mere end et par tusinde kolonister fra egnene mellem Frankfurt, Darmstadt, Heidelberg og Karlsruhe til Danmark. De danske myndigheder var ikke forberedt på at modtage så mange kolonister, og mange af dem manglede også kendskab til hede opdyrkning. Carstens kritiserer i sin bog at man valgte Pfalziske fra Rhin- og Maine egnene i stedet for Brandenburgske hede bønder, idet de Pfalziske bønder ikke havde nogen erfaring med hede opdyrkning, og han mente også at der på baggrund af at Morritz var provisionslønnet, havde været tale om en hvervekampagne, hvor det blot galt om at skrabe en hel flok mennesker sammen, herunder en del uheldige elementer.

JOURNALS ANHANG.

In Frankfurt am Mann.

auszurichten, wodurch die Einkünfte unsers Marschen jährlich mit 20. Millionen Livres vermehrt werden könnten.

AVERTISSEMENTS.

Dennach Ihre Königl. Majestät in Dänemark und Norwegen u. c. in einer dèssfalls erlassenen Allerhöchsten Königl. Verordnung, denjenigen Personen, welche sich auf den öblliegenden Districten in der an das Herzogthum Schleswig angränzenden Provinz Jütland anzubauen und häuslich niederzulassen entschließen wollen, dèrmaßen wichtige Freyheiten allèrgrnädigst zu accordiren geruhet, daß bereits verschiedene Familien sich dieser allerhöchsten Königl. Milde durch Aufschlagung ihrer Wohnungen allda glücklich zu Nutz zu machen gewußt; sothane allèrgrnädigst jugendene große Vortheile aber an denen wenigsten Orten hiesiger Gegenden Teutschlands bekant seyn dürften; Als werden solche ihrem essentiellen Inhalt nach, zum Besten dèrerjenigen insonderheit hierdurch mitgetheilet, welche sich eben wohl einer dèrgehalt profitablen Gelegenheit zu ihrem und der Ihrigen Wohlfaht zu bedienen rathsam finden, und zum Theil schon vor mehreren Jahren eine dèrgeleichen allerhöchsten Königl. Entschlüsselung sehnlichst zu wünschen geäußert haben. Die allèrgrnädigst accordirte Freyheiten bestehen aber hauptsächlich in nachfolgenden Punkten: 1) Solle ein jedes andes künftiger Königl. Beamtler denen an dem ersten Colonisten die vortheilhaftesten Lagen zum Anbau anweisen, und einem jeden über das angewiesene einen Bèste-Brief ertheilen. Demnachst sollen 2) diese neue Bewohner dèrer anzubauenden Gegenden nebst ihren Nachkommen nun und künftighin von allem Frucht- und Vieh-Zehenden befreuet bleiben; 3) Eben dieselben 20. Jahre hindurch von allen und jeden Königl. Schatzungen und Contributionen, was Namen sie auch haben mögen, ausgenommen seyn, welches sich 4) auf alle Ausschreibungen, wie auch 5) auf Königl. und andere Fuhrten, dèsgleichen 6) auf Einquartierungen bey Durchmärschen erstrecken solle. Sodann sollen 7) Kinder, Verwauete u. welche denen mit Tod abgehende succediren, ein gleiches gegen einen erhaltenden neuen

Bèste-Brief zu genießen haben; und Falls sie 8) nach Verlauf der 20. Jahren einiger weiterer Freyheiten benötiget wären, können sie andes, nach Befinden damit begnadiget zu werden. Solte nun über diese und noch andere mündlich zu entdeckende Vortheile von denen Colonisten die nähere Erläuterung und Nachricht angebetret werden; so haben sich dieselben sowol dèrwegen, als sonstiger vor der Abreise nöthiger Stücke halten, bey Endes-Unterzeichneten in der freyen Reichs-Stadt Frankfurt am Mann anzumelden; um alda von so ein-als andern hinlänglich belehrt, und zu seiner Zeit mit denen nöthigen Pässen versehen zu werden. Frankfurt am Mann, den 18. April 1759.

Johann Friedrich Moritz,
Königl. Dänischer Legations-Rath.

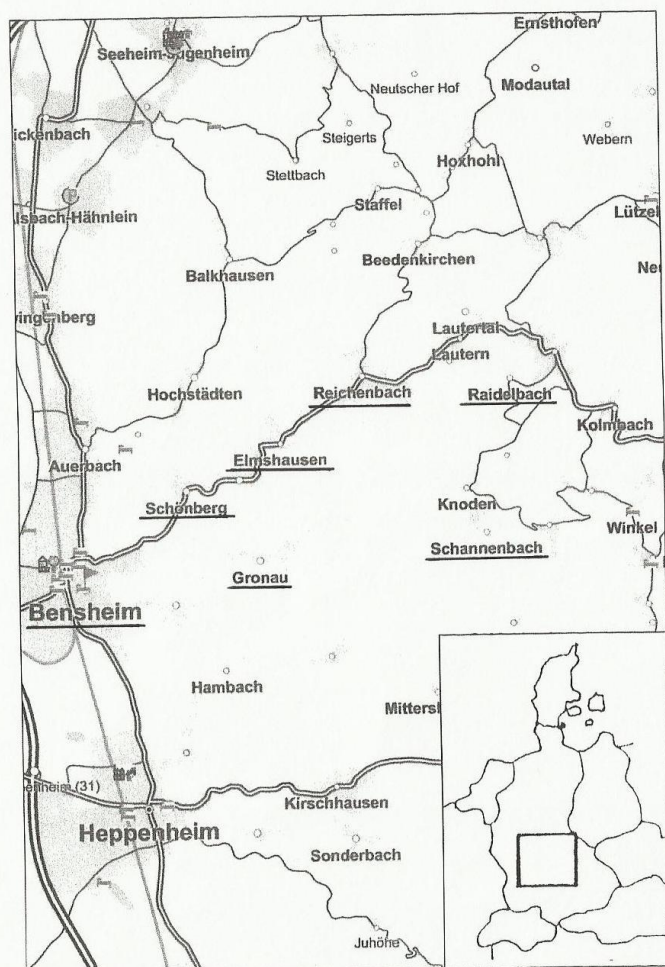
In Reinhard Eustachii Mölkers sel. Wittwe Buchhandlung alhier ist zu haben: Starck's (M. Joh. Jacob, Predigers an der St. Catharinen-Kirche alhier) Sammlung einiger Predigten, 2vo, Frankfurt, 1759. 30. Kr. Gaubii Institutiones Pathologiae medicae, 8vo, Lipsia, 1759. 1. fl. 30. Kr. Caetii (P. Gallo) Institutiones Juris prudentiae Canonico-Civilis, gr. 4to, Aug. Vindel. 1752. 3. fl. 45. Kr.

Ob schon der Ziehungs-Tag der von Ihre Hochfürstl. Durchlaucht, dem Herrn Marggrafen von Baden-Baden privilegirten Actien-Lotterie auf den 26sten dieses Monats fest bestimmt gewesen; so ist man dennoch wegen ausgebliebenen Nachrichten dèrer entfernten Herren Collectores, als auch theils auf Verlangen verschiedener Freunde genöthiget worden, den Ziehungs-Termin an noch bis auf den nächsten 29. May zu verschieben, alsdann aber ohne einigen Fall und ohne die geringste weitere Verlängerung die Ziehung dieser Lotterie ganz gewiß vor sich gehen soll; bis dahin dann ferner bey dem General-Casirer Herrn Isaac de Bassompierre sowol, als bey allen andern schon vorhin bekantten Herren Banquiers, Kaufleuten und Collectores, besonders bey Herrn Christian Friedel und Johannes Westphal Loose wie vorhin zu bekommen sind.

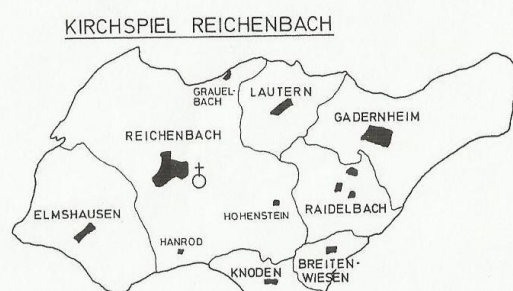
Dieses JOURNAL ist wöchentlich viermal bey denen Erlinischen Erben und auf allen Post-Neutern, Montags, Dienstags, Freytags und Samstag zu haben; wird aber bey Herrn Erlin ausgegeben.

Kolonisterne

De fleste af kolonisterne kom fra et område med Heidelberg som centrum og en radius på ca. 50 km. De familier der blev i Danmark kom næsten alle fra et landskab nordøst for Heidelberg kaldet Odenwald.

Fra området mellem Bensheim i vest og Erbach i øst - Niebelungstrasse - udvandrede flere familier, blandt andre Harritz og Kriegbaum. Et lille kortudsnit viser, hvor området er beliggende i Tyskland.

SEEHEIM – herfra udvandrede *Johan Wendel Rich* – senere stamfader til alhedeslægtene *Bärthel* and *Krath*.

BICKENBACH – *Johannes Jung* og *Anna Catharina Katzenberger* viet her – børn bla. *Eva Jung* senere gift med *Johann Peter Bitsch*.

BAMMENTAL – lidt syd for Heidelberg – herfra udvandrede *Johan Adam Gantzhorn*.

SCHØNBERG – herfra udvandrede *Johan Philipp Philbert*.

ELMSHAUSEN – herfra udvandrede *Johan Peter Bitsch* sammen med sin mor *Ana Barbara Kock* og stedfaderen *Johan Michael Marquardt*.

REICHENBACH – herfra udvandrede *Johan Georg Bitsch*.

RAIDELBACH – her bosatte *Christian Bitsch* sig ved ankomsten fra Schweiz. *Johannes Kock* var født her.

SCHANNENBACH – her boede *Peter Metzger*.

GRONAU – *Nickel Philbert*, *Johan Peter Philbert* and *Johan Phillip Philbert* var født her.

Der har været tre væsentlige grunde til at tyskerne valgte at forlade deres smukke hjemegn til fordel for ødeliggende enge i Jylland.

Der har været tale om befolkningsoverskud i deres hjemstavn. Området hvis væsentligste erhverv har været landbrug, har været bebygget og udnyttet uden muligheder for udvidelse. Hjemstavnen var ofte skueplads for krigshandlinger der medførte plyndringer og afbrændinger. Endelig var der de religiøse forhold.

I fyrstendømmet Kurpfalz var flertallet af borgere protestanter, men fyrsten var katolik og arbejdede på at få befolkningen bragt tilbage til den katolske tro.

For protestanterne betød deres tro meget, og de oplevede en grov forskelsbehandling i forhold til katolikkerne.

Det lykkedes *Moritz* at samlet 965 personer, fordelt på 265 familier. Vilkaerne var følgende:

- En af landets kyndige, kongelige embedsmænd vil anviser de ankomne kolonister de fordelagtigste steder til dyrkning, og tildele enhver et fæstebrev over det anviste
- Nybyggerne samt deres efterkommere vil blive fri-taget for alle afgrøde- og kvægtiender nu og i fremtiden.

- Ligeledes vil de være fritaget i 20 år for alle og enhver kongelig skat eller kontribution (ekstraskat), hvad navn de end måtte have, og udstrakt til også at omfatte
- alle udskrivninger
- pligtkørsel
- indkvartering ved gennem marscher. Børn, familie o.s.v. , som er efterladte efter dødsfald, kan opnå lignende nyt fæstebrev.
- Såfremt det efter 20 års forløb vil være nødvendigt, kan de forvente at blive benådet med nogle yderligere friheder.

De første kolonister kom til Fredericia i efteråret 1759. De tog dels til lands over Hamburg, odels med skib over Østersøen. Der havde allerede siden 1757 været 3 kongeligt udnævnte kommissærer over de jyske heders forskellige distrikter. Den 24. oktober 1759 mødtes 9 af de Pfalziske kolonister med kommissærene i Knudstrup, for at besøge heden. Kommissærene ønskede at undersøge hvem disse folk var, og lod dem kom til sig en for en, hvilket gav følgende resultat:

Baltzer Berthold født i Hofheim ved Worms, 30 år gl., medbringer kone, 2 børn og søster Abelone; alle reformerte. Han har i hjemmet solgt alt for 75 gylden, og fører et mulæsel og en hest med sig. Før har han som bonde været ejer af 1300 morgen
land høj skovhede med sand under og en stor tilliggende højmo-se. Foruden rug i brakjord har han været vant til at så byg, raps, tobak og kål. Blandingsjord kender han intet til, så lidt som til fåreavl, træplantning og hede tørv. Bønner og kartofler bruges meget i hjemmet.

Dewald Eli Schleger, 34 år, er reformert, konen er luthersk. Begge med deres lille drengbarn fra Ober-Zimmertal. Fortæret alt, 35 gylden, på rejsen. Har været bonde, hvor der er hede, men også i overflod eng og træ. I hjemmet vant til at slå kløver, espercette, kål, tobak, raps og svinebønner.

Hans Jørgen Eichner, 24 år, med tvende små drenge. Er reformert. Konen luthersk. Født i Seles ved Benzen. Solgt alt for 13 gylden, som er medgåede til rejsen. Han har tjent som karl hos en bonde, der har megen god jord, dog også hede, som med god fremgang er pløjet og besået med granfrø.

Peter Keil, 32 år, luthersk, konen reformert. Ingen børn. Har tilsat alt. Har tjent hos en bonde an der Bergstrass. Er ellers linnedvæver.

Georq Reiter, 23 år, reformert, konen luthersk og 30 år gl. Fra Urloch ved Heidelberg. Ingen børn, men heller intet til bedste. Tjent hos en bonde, men aldrig på hede

Johannes Zimmermann, en fornuftig mand, som godt kan gøre rede for alt. Han er 30 år. Fra Ebelheim og reformert. Konen er luthersk. Hjemme ejer han endnu 11 morgen meget god jord, foruden 100 Rbd. Har været kurpfalzisk grenader og siden bonde. Hans påstand er, at kolonisterne endelig må have hjulmand og smed fra deres hjemstavn, at de kunne få alt indrettet, som hos dem selv.

Johannes Weckesser, fra egnen af Heidelberg, 25 år, reformert, konen luthersk. Har tjent som karl hos en bonde og, forstår avlsbrug, vin og biavl, men intet af hede dyrkning.

Johan Peter Betzer, 27 år. Han såvel som konen er luthersk. Ingen børn, gift før afrejsen fra hjemmet, egnen ved Heidelberg. Har tjent hos en bonde, men forstår intet af hedevesenet. Han ser ellers ud til et skikkelig menneske.

Jacob Wirwel fra Heidelberg-egnen. Reformert, konen luthersk. Har tjent som bondekarl, men aldrig været i en hede egn Som det kan ses har flere af disse kolonister ikke nogen erfaring med hede dyrkning, og i 1839 er det af disse 9, da også kun efterkommere efter Johannes Zimmermann og Peter Betzer som endnu havde efterkommere på Alheden.

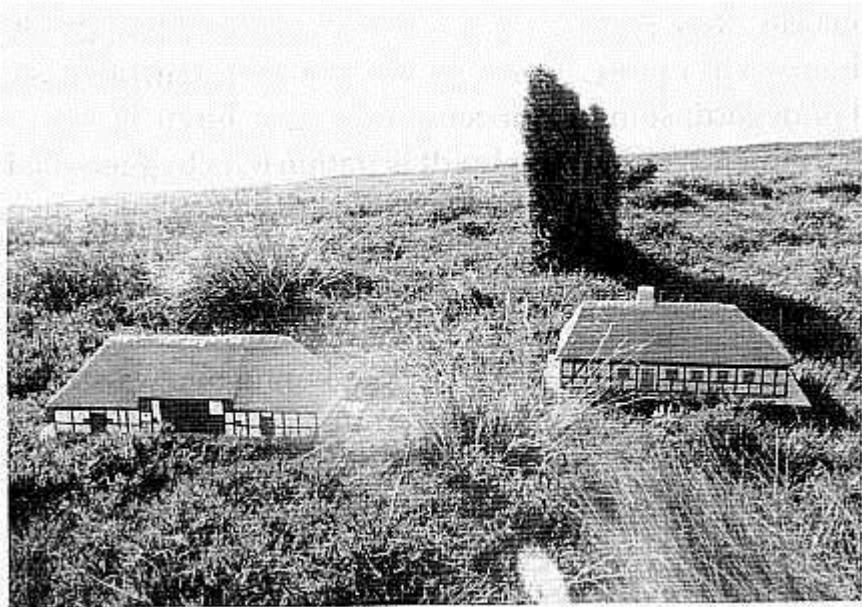
En del af kolonisterne var efter ankomsten blevet skuffet over de forhold de blev tilbudt, og i april/maj 1760 nægtede nogle af kolonisterne med midlertidigt ophold i Fredericia at bosætte sig på Alheden. Enkelte hovedmænd blev arresteret, medens 18 familier selv valgte at forlade landet.

Koloniernes etablering

Et af de store problemer ved kolonisternes ankomst, var deres indkvartering.

De blev dels indkvarteret i Viborg og dels i Fredericia, men da de gerne ville i gang med hede opdyrkning, blev det besluttet at rejse jordhytter til dem på heden. Sideløbende med etableringen af kolonierne på Alheden, blev der også etableret kolonier på Randbøl hede.

Den første koloni by på Alheden blev Havredal. Gårdene der skulle opføres blev bekostet af staten og det blev besluttet at opføre dem efter dansk byggeskik da det var det billigste. Hver gård var beregnet til 2 familier.

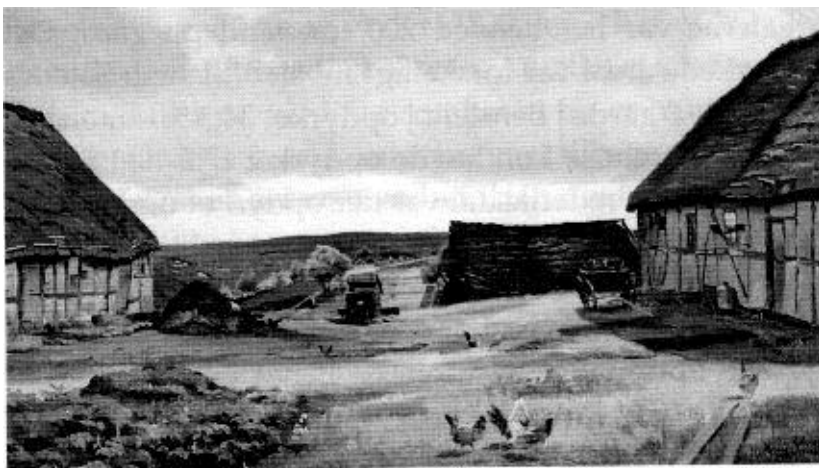
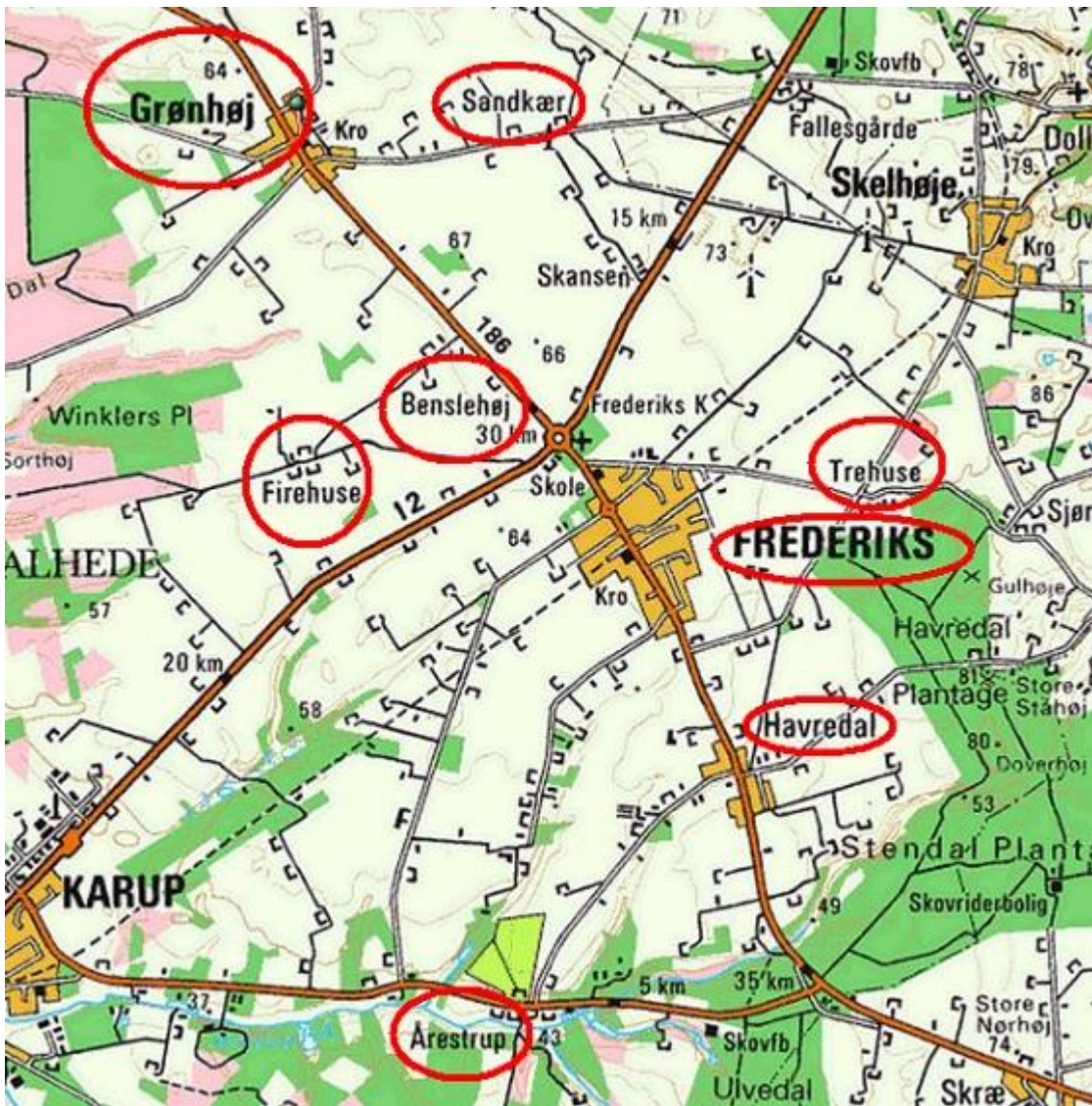
Model af kolonistgård, udført af Jørgen Lind, Frederiks.

Det blev besluttet at opføre 30 gårde i Havredal og 30 gårde længere mod vest ved Grønhøj. Landsbyen i Havredalen skulle have navnet "Frederikshede" og landsbyen ved Grønhøj skulle hede "Frederikshøj". Længere sydpå blev opført en koloni med 15 gårde i Gråmose som fik navnet "Frederiksmose". De 2 sidste kolonier blev opkaldt efter dronningen "Julianehede" med 9 gårde og kronprinsen "Christianshede" med 10 gårde. Alt i alt omfattede byggeriet på Alheden henved 100 gårde, og de sidste gårde stod færdige i 1762.

Da tyskerne ønsker at bo i byer, blev jorden fordelt således at markerne kom til at ligge i stjerneform fra byen. Hver enkelt gårds marker begyndte således ved gården og strakte sig lang ud på heden. Dette betød at der blev lang vej fra gården ud til de yderste marker. Man begyndte derfor i 1778 at udflytte gårdene fra byerne til mindre kolonier på 2-4 gårde.

Fra Frederikshøj/Grønhøj udflyttedes 10 gårde. 4 gårde flyttedes mod syd, og den nye koloni fik navnet "Fihuse". 2 gårde flyttedes mod nord og fik navnet "Tohuse" og 4 gårde mod vest. Her var i forvejen en lokalitet med navnet "Resenfelde" så det blev navnet på den nye koloni. Tilsvarende udflyttedes fra Frederikshede/Havredal ved samme tid 10 gårde: 5 til Aarestrup, 2 til Ulvedal og 3 mod øst hvor de fik navnet "Trehuse". I 1793 udflyttedes yderligere 5 gårde fra Frederikshøj mod syd og mod øst til lokaliteterne "Benslehøj" og "Sandkærgårde".

Hvor disse stednavne endnu kan findes.

Kriegaums gård i Resensfelde, malet af Hans Smidth i 1908. De fire gårde i Resensfelde blev udflyttet fra Grønhøj i 1779, og var i henved 200 år beboet af slægterne Harritz og Kriegaum.

”Der er meget materiale som fortæller en hel del om kolonisterne og i stedet for at kopierer, vil jeg henvise til en anden slægtsforsker som har lavet en meget interessant [Home site](#) over hans slægt, men med mange links og hvor mange af de af mig nævnte personer også er nævnt samt en meget fin oversigt over de forskellige gårde i området.”

Bortvisningen i 1763

Det viste sig at en del af de familier var uegnede til opgaven med hede opdyrkning, og da udgifterne til kolonierne i Jylland var store bl.a. på grund af at alle kolonister modtog dagpenge, besluttede man at de der ikke var egnede skulle bortvises. I 1763 blev hver enkelt familie derfor vurderet for at finde ud af hvem der skulle bortvises. De blev inddelt i 2 kategorier - "uduelige" og "nogenlunde godt håb!". Resultatet blev at 112 familier fik betegnelsen "uduelige", Da dette svarede til omkring 1/3 af alle kolonister, syntes man at dette var for mange, foretoges en ny vurdering og det endte med at 68 familier i starten af juli fik besked på at rejse. Dette fik modløsheden til at brede sig blandt kolonisterne. Her ud over kom at der var udsigt til at dagpengene ville blive afskaffet og at en kvægsygdom havde tyndet voldsomt ud blandt besætningerne. 150 familier valgte derfor i løbet af sommeren og efteråret at forlade de jyske heder, for bla. at rejse til Rusland.

Nu var der kun 59 familier tilbage på de jyske heder. Flest var tilbage i Frederikshede, hvor alle gårde endnu var beboede, men nu kun med een familie hver gård. I Frederiksdal og Frederiksmose var der en enkelt tysk familie tilbage hvert sted. Et par tyske familier var tilbage i Julianehede, mens alle havde forladt gårdene i Christianshede. På Randbøl hede var der kun få tyske familier tilbage. De ledige gårde blev nu beboet af danske bønder undtagen i Frederikshøj. Her stod halvdelen af gårdene tomme, men kolonisterne der fik løfte om, at deres børn kunne overtage disse gårde, når de stiftede hjem. De tilbageblevne skulle så indtil da sørge for dyrkning af de marker, der tilhørte de ledige gårde.

Kartoffeltyskerne

Den første kornhøst på Alheden var elendig, kun 2 fold. gav kartoflerne 6 fold. Da man ikke havde brødkorn nok, slog man sig på kartofler og fandt, at de kunne spises, endda smagte godt. Senere fandt kolonisterne også ud af, at de kunne sælges. De tog dem med til torvet i Viborg. Byens borgere har nok været lidt skeptiske over for disse rodfrugter, men de faldt i deres smag. Gennem kolonisterne lærte de kartoflen at kende satte pris p? den. Det er derfor nærliggende, at de gav kolonisterne navn efter kartoflen og kaldte dem "Kartoffeltyskere". Det må være en myte, at kolonisterne bragte kartoflen til Danmark. I Fredericia havde man dyrket kartofler siden 1720-erne.

Kolonisternes liv

Hos kolonisterne indbyrdes forløb ikke alt fredeligt. Bl.a. blev 3 kolonister dømt til døden efter at have dræbt en anden kolonist i et slagsmål. De undslap dog inden dommen blev ført ud i livet.

Heller ikke forholdet til de danske naboer var godt. De danske fæstebønder, der plagedes af store skattebyrder så skævt til kolonisterne, der var fritaget for skatter samtidig med, at de fik alt forærende og fik dagpenge. Kolonisterne virkede meget fremmede for danskerne. De talte et sprog man ikke forstod og deres skikke og levevis var også anderledes. Situationen er skildret af en tingskriver i Viborg i et brev i 1761 til regeringen, her omskrevet til rigsdansk:

*- at have gode dage - nota bene for kongens penge må jo til dels smage dette folk. Mens andre stakkels bønder må lide og udstå stadig daglig møje og mange andre besværligheder, og desuden selv sørge for at få deres daglige fornødenheder anskaffet, så får disse kolonister tilsendt uden penge, hvad de behøver. Passer det sig for en bonde, når han kommer til købstaden da at tillade sig at søge vinhusene og der drikke den ene bouteille vin efter den anden? Passer der sig ikke at ville spise det velsignede rugbrød, som avles her i landet? Det bliver malet og bagt uden at det først sigtes til små- eller fint brød. Nej det passer sig ikke. Det bruges ikke hos borgerne og langt mindre hos bønder og sådanne grove folk. Dog disse kolonister er så delikate og lækre, men jeg frygter og tror fast på, at når engang kongens penge ophører, så bliver de vel nødt til at forandre deres smag"

Den ældste beskrivelse af forholdene i Frederiks sogn, stammer fra Købke der var sognepræst i Frederiks og Karup i perioden 1796-1800. Han skriver bla.

:

Nogle af kolonisterne vare temmelig høje, dog nogen middelmådige. Der gaves en del virkelig pæne koner, skønt en del soagtige. I det daglige liv vare uden tvivl tyskerne strenge, deres døtre måtte gå med til alt arbejde på mark og i lo og lade. Nogle levede rask, når de havde forråd og tog godt til takke med kartofler, der dog til tider var kolonisterne en kær spise. Raske vare de almindelig i arbejde, og særdeles nette kom de til kirke, ej i nogen egentlig bondedragt, men gerne i kjole og vest, og en del bare trekantet hat. - Deres fruentimmer vare gerne i sort stofs trøje og skørt, hvide forklæder og sorte huer af fløjl eller silke med en slags fremstående linned kant på hovedet, således og såkaldte mansketter for hænderne og i et sammenlagt lommetørklæde en lille urtekost af tusindskiøn eller krusemynte, når de gik til kirke. Deres sang i kirken var såre skøn, og der brugtes Petri Kirkes Gesangbuch; så almindelig nydelig var sangen, at rejsende ofte kom ind i gudstjenesten, og at selv familier fra Viborg om sommeren besøgte mig for at høre kirkesangen...

I 1899/1901 besøgte Mylius Erichsen Frederiks sogn, besøgte han Johan Georg Breuner i Ulvedal, som var sønnesøn af Jacob Breuner i Trehuse. Han beretter:

Det interessanteste hjem i Frederiks sogn er gamle Georg Breuners i Ulvedal nede under Stendalgårds Plantage. Det gamle, agtværdige ægtepar har nylig holdt guldbryllup, og rundt i stuerne viser de os gaver fra nær og fjern. - Manden er 77 år, og både han og konen er døbt, konfirmeret og gift på tysk, men dansktalende, omend med kendelig accent.

Johan Georg Breuner tegnet af Valdemar Neiiendam i 1899 til Mylius Erichsens bog om heden.

De er så venligt snaksomme, så uforbeholden ærlige i deres oplysninger, de ved ikke alt det gode, de vil gøre os, der sådan er kommet dumpende ned som sjældne fugle; halve år kan jo gå, uden at de på dette afsides sted ser en gæst "udefra", så må lejligheden rigtig benyttes til at få noget at vide; De spørger om Dreyfus-processen, om Lockouten, om udenrigs krig og indenrigs politik. Og da de omsider er så nogenlunde forsynet med nyt eller rettere: med vor mening om de nyeste offentlige spørgsmål, som de ofte nok indbyrdes har drøftet, er det deres tur at tale, vor at lytte.

"Ja, tiden er gået fremad," siger gamle Breuner ganske som alle hede boere.

"Da A for 50 år siden tog mod dette hus, var her 4 stude og 2 køer, nu holder vi 18 fæ kreaturer og 6 bæster med yngel... Min bedstefader var 9 år, da han kom her til landet. I min 15 års alder døde han 86 år gl. Han sagde tit, at her var kolonisterne lovet, at de i Danmark skulle komme til at stå i kløver til knæene, men det var løgn, for der stod lyng til skrævet. Han talte kun tysk, læste meget og vidste besked om mange ting. Bå-

de han og min fader, der døde i sit 66. år, var dyrlæger for alt fæ herude, og til mennesker blev de også hentet, især når der var sket benbrud, for der var jo ingen doktor på landet dengang... Det tyske sprog er ved at forsvinde nu, og det er godt det samme, det skulle bare være lagt af for længe siden, vi er alt for få mennesker til at have vort eget sprog, det skiller os ud fra de danske, som vi skal leve imellem og mangen gang ernære os af. Tysker eller især Kartoffeltysker" har været brugt som skældsord mod os, særlig efter 1864, så vi nu er ked af det og kræver at regnes for danske. En mand, der en gang blev skældt ud for tysker, svarede: A er li så god og dansk som dig, A har tjent kongen i 64, men hvad har du, dengang ku du ikke knappe dine egne bukser!"

I Viborg har folk været svært fornemme overfor os Alhede-kolonister. "Hvor er I fra," spurgte Viborg-folkene nok så venligt, når vi kom ved dørene og ville sælge noget. "Fra Alheden," svarede vi. "Nå-å" sagde herskabet så og blev straks fine på det. Her afbryder konen os og siger energisk: "Da vil A godt kaldes for tysker. For det er A. Er der nogensinde nogen ting, der trykker mig og A tyr til biblen om trøst, så er det min tyske bibel og ikke børnenes danske, A tager frem. A kender kun den tyske Vorherre og kan kun tale med ham på mit modersmål. Dér forstår vi hinanden!"

Jeg kan ikke andet end give konen ret, da manden spørger mig om, hvad jeg synes. "Ja," siger han så, "det er jo navnlig kvinderne, der holder på det tyske, de har siddet mest hjemme i ensomhed med børnene, mens vi andre måtte færdes ude og ofte hos de danske autoriteter fik at vide, hvilket sprog man ønskede talt, nemlig dansk. Men hellere må vi lære ordentlig dansk end tale sølle tysk. For det slags tysk her tales kunne vi ikke komme til Tyskland med. A har hørt en kolonist spørge sådan, engang han gik og ledte efter sit bortløbne svin: "Hat sie nicht ein Thier gesehen mit langen Hohren und spitzen Ohren, und wenn es sprecken will, so sagt es: Øf, Øf!" Eller som i Grønhøj, hvor de siger: "Waas sagst du!" Dér er de nemlig så grove i mælet. De er kommet fra Main, vi andre er fra en anden egn."

"Men," fortsætter Breuner, "det er nu ikke alting godt, det som vi lærer hos de danske. Når de danske påstår, at vi er mere grisede end de selv, så synes A bestemt at det er her i landet, vi har lært svineriet, for vi var renligere fra hjemmet af, det er sikkert. A husker fra min barndom, at når vi tyske børn sad på skolebænk ved siden af danske bønderbørn fra Aarestrup og Karup, fik vi fnat.­ De danske børn sad i skolen og kløede sig altid på hænderne, vi kunne ikke røre ved dem uden at blive smittede. Det var en ubehagelig fornemmelse for os andre, men danskerne var så vant til fnat, at vi mente, de ligefrem ikke kunne undvære det".

"Nå, alligevel," slutter den gamle, "meget nyttigt har vi også lært af danskerne. Det overvættes drikkeri både til markeder og hjemme, som en hel del af vore folk var forfaldne til, er taget af, fordi de har fået et godt eksempel af de danske toltforeninger... Men der er da også danskere, som kan drikke over målet. Der kom engang en landskabsmaler gående over heden og kiggede indenfor til os: Da vi bød ham en snaps, så bad han om to glas, satte dem begge på bordet foran sig, tog ét i hver hånd og sagde: "Skål, nu drikker jeg med Bakkussen, det gør jeg altid, og jeg drikker for os begge, men det er rigtignok også mig, der først bliver fuld!" Og så drak han begge glas.

Atter afbryder konen og siger: "Nej, fatter, man kan også skylde skarn for uret; husker du ikke, at den gamle maler havde et tysk navn og egentlig var af tysk slægt ligesom vi andre."

"Så-åh," siger manden og tænker sig om, "det var han ka'ske også, men snapsen, han fik, da var den sågu' dansk, og god var den!..." Nu er det konen, som tager ordet. Hun er et kvikt hoved og mærkelig godt belæst. Hendes bedstefader har været skolelærer og har fortalt, at han af sine moder blev båret her ind i landet i et forklæde. Hendes slægt er meget levedygtig. Bedstemoderen - skolelærerens enke - blev over 92 år og havde til det sidste en rank "holtning" (Konen kan ikke udtale det bløde danske d). I sit barndomshjem havde konen et bibliotek af tyske bøger at læse i, en hel reol fuld: salmer, prædikener, andagtsbøger, verdenshistorien og forskellige romaner, der alle havde været bedstefaderens og vistnok var bragt med her ind i landet.

"Ja, og heksebøger," påstår gamle Breuner. "Nej," ivrer konen, "ikke hos os!" "Jov, såmænd," ler manden. Men nu bliver konen gnaven: "Nej, vist ikke nej, den slags bøger befattede vi os ikke med." Manden er slået af marken, men han trækker sig tilbage med følgende bemærkninger: " Ja, ja, bette motter, så havde de dem

andre steder, for hekse det fik æ tyskere da ord for, at de kunne. Og der plejer aldrig at gå røg af en brand, uden der er bål... Men nu er vi jo også blevet så oplyste, at vi ikke vil være vore fordums skrøbeligheder bekendt. Det var ikke som i de gamle dage. I min faders tid var skovfogeden og præsten de eneste, der læste aviser. De måtte oversætte indholdet til tysk for en eller anden af kolonisterne, og så gik den mand rundt i byen og fortalte nyhederne til de andre tyskere. Og velkommen var han hvert et sted, og en "såben" fik han ret tit til at skylle munden med"...Jo", indrømmer konen, "de gamle kolonister havde mangan dårlig skik. Som nu med at drikke, når de kom sammen til gilde. Men morsomt kunne det nok alligevel være. Jeg kan huske, min fader har fortalt, at når de sad og drak snaps, så sang de en sang og stoppede op midt i en linie; den, der gik videre i teksten, skulle give næste omgang snaps; på den måde kunne de længe blive ved, f. eks. med denne her:

"Es ging ein schwartzbraun Mädelein nach rothen Kühler Wein nach Strassberg wohl auf die" her standsede de så, indtil én af dem dumpede ud med næste ord "Brüche". De andre lo da og sang: "auf die Brüche, ja, Brüche."

*Skål", råbte de så, og den tabende måtte rykke ud med sin snaps. Og videre sang de og skrålede. Men også kærlighedsviser er blevet sunget; det meste er dog gået os af minde nu. Jeg kan bare nogle forkerte stumper.

Her er en:

"Ich ging uber Berg und Dal, sah ich zwei Hasen, die fressen ab griene Grass, bleibt nicht des Wasen. Wenn ich kein Schatze hat, wird ich bald ein finden, ich ging des Gesslein (Gade) auf und ab bis auf die Linden.

Und als ich auf die Linde kam, stand mein Schatz daneben: "Ei, du mein tanzende Schatz, wo bist du gewesen."

Wo ich gewesen bin, wird ich dirs bald sagen: Ich bin gereiset weit und breit hab' viel erfahren..."

"Nu ved vort guldbryllup," siger konen til sidst, "sang vi mange sange, både på dansk og tysk, men det var mest salmer." Og nu fortaber hun sig i en skildring af al den opmærksomhed, der blev vist dem på denne deres højtidssdag.

Hun sad livligt gestikulerende på en stol ved siden af manden, der hvilede tungt i lænestolen. En gift datter sad henne ved døren til sovekammeret, hendes mand stod bag hende, og bag dem skottede et par yngre piger ind til os. Der var noget gammeldags patriarkalsk over den respekt, der vistest de gamle. En gang imellem rakte den unge kone tavst over bordet og "braanded æ lys", d.v.s.: klarede tællelysets flamme ved at klemme et stykke af den forbrændte væge. Det blev sent, inden vi brød op...

I mange år var det skik og brug at kolonisterne drog til torvs i Viborg, og danskerne kunne i den anledning godt blive forarget over deres drikkelag. Goldschmidt skriver i sin "En hederejse":

De droge, 20 a 30 Stykker i Følge, til Viborg om Natten, holdt Frokost ved Solopgang paa Stanghede, sloges med Alle, der udsatte sig for et Sammenstød, vare vilde Karle.

Og fra senere tid berettes:

Tyskerne jog ud af Købmand Bendix' Gaard med den store Spøgefugl Philip Adam (Philip Adam Würtz, gårdmand i Havredal) i Spidsen. Han stod op i Vognen og sagde brrrr med Læberne, idet han efterlignede Krogbremsernes Summen, der bragte Studene i Raseri, saa de bissede. Philip Adam svang Pisken over sit Hoved uden at gøre sine kære Stude Fortræd, idet han sang en tysk Vise, og nu gik det i susende Galop ned ad den stejle Gade - og alle de andre Vogne bagefter i samme vanvittige Fart, mens Kusken sang sit Hjemlands Viser.

Markedsscene fra Nytorv i Viborg. Tegning af Hans Smidt

Hvor boede de

Fordelingen af kolonisterne på de 5 sogne der udgør omkring 1839 (Iflg. koloniforvalter Morville)

Frederigs sogn	57
Resen sogn	1
Thorning sogn	9
Kragelund sogn	21
Bording sogn	<u>9</u>
I alt	97

I Frederiks sogn var fordelingen in 1839 af gårdene på byer:

Hauerdal	20 gårde
Aarestrup	5 gårde
Ulvedal	2 gårde
Trehuse	3 gårde
Grønhøj	10 gårde
Firehuse	4 gårde
Benslehøj	4 gårde
Sandkærgårde	2 gårde
Tohuse	2 gårde
Resenfelde	4 gårde

Om Peter Bitch kan man i øvrigt læse i koloniforvalter Morvilles "Berigtigelser" til Carstens skriv:

Under 9. december 1838 indgav en kolonistfæster ved navn Peter Bitsch en ansøgning om, af kongens kasse at erholde en gave af 30 rbd. til hjælp til en brønds opførelse ved hans fæstegård, som i 1802, altså for 38 år siden, men ikke 70, som hr. Carstens siger, blev, udflyttet fra kolonibyen Haverdal. Manden havde ofte beklaget sig over det besværlige for ham i at hente vand fra den igennem den temmelig dybe Stendal løbende bæk, som ligger 600 alen borte fra gården, og især over det farlige ved i glat føre at drive hans kreaturer op og ned ad den stejle bakke, af hvilke grunde jeg også fandt det rigtigst, at han søgte at få en brønd sat ved

gården. Han fik nu i stedet for en gave på 30 rbd., hvortil netop den selvsamme hr. Carstens havde anbefalet ham med følgende ord:

Ansøgeren P. Bitsch er en af de braveste flinkeste bønder på Alheden, som jeg tør anbefale til Collegiets høje bevågenhed.

et lån på 25 rbd.; til sikkerhed for tilbagebetalingen i 5 år pantsatte han sin fæsterettighed, som er over 300 rbd. værd. Jeg overlader nu til enhver retsindig bedømmelse, om præstens eller min handlemåde har røbet samvittighedsfuldhed i dette tilfælde.

Koloniernes tilbagegang

Carl Carstens konkluderede i 1839 at koloniseringen af Alheden var mislykkedes, hvilket illustreres af nedenstående oversigt der sammenligner udbytte og besætning mellem kulminationsperioden i årene 1815-18 og i 1837:

År	Folketal	Besætning				Udsæd eller høst			
		Heste	Stude	Køer	Får	Rug td.	Byg td.	Havre td.	Kartofler td.
1768	233	15	124	151	576	828	81	192	614
1818	409	35	222	157	1095	311	32	299	444
1837	518	1	165	86	696	285	30	113	393

Årsagerne til tilbagegangen er ifølge Carl Carstens:

1. Alhedens dårlige udskiftning. Af koloniens 57 gårde er ikke engang halvdelen udflyttede, hvilket giver store afstande til markerne og dermed tidsspilde*.
2. Mangel på læ.
3. Manglen på hø. I stedet for hø må anvendes kartofler til foder.
4. Mager gødning. Grundet det magre foder, bliver gødningen mager.
5. Driftsmåden.
6. For stort areal til effektivt landbrug.
7. Slette arbejdsredskaber.
8. Mangel på brændsel.
9. Slet økonomi. Carstens anser i almindelighed alhedens tyskere for at være slette husholdere.
10. Mangel på tilsyn. Der mangler højere kyndig ledelse.

* Carl Carstens skriver i den forbindelse:

...må gårdens bekvemme beliggenhed for lodden være en så meget mere nødvendig betingelse for dens gode og fordelagtige drift; ej at tale om, hvor gavnligt det ville være for at hindre den tidsspilde, som forekommer af by-sladder, hvortil den livfulde og snakkesalige tysker er alt for tilbøjelig, og finder alt for megen lejlighed i så store byer, som de to kolonier endnu frembyder.

**Carl Carstens skriver om kolonisternes økonomiske sans:

Alhedens tyskere anser jeg i almindelighed at være slette husholdere, dog er dette ingenlunde uden hæderlige undtagelser. Kolonisten ved ej at holde til råde med sine viktualier. Har han noget i huset, så stræber han som en grønlander at forbruge det, lever i begyndelsen af vinteren med den rige mand, så længe hans slagtekød varer, men siden ved han skønt at tage til takke med kartofler tre gange om dagen, stundom med tilsætning af lidt meldypelse, (tyttebær udtværede i mælk) eller med salt eller deslige., men stundom med aldeles intet til. Ovenpå kan der vanke en lille snit brød med en drik godt vand til. Med denne kost er han i sin nøjsomhed tilfreds, og forretter sit arbejde lige så godt og ufortrødent, som når han til middag kan få, hvad tysk velstand kun formår et yde, en ret surkål (hvidkål, som er hakket, om efteråret, med de bare fødder nedtrampet i en tønne, og derpå gået i forrådnelse eller gæring, - og hertil et stykke flæsk og en drik øl. Så nødvendig denne tarvelighed og nøjsomhed også er for kolonisten her, så meget dette lette sind, hvormed han tilfreds synger sit: "Es ist mir einerley" (Det er mig det samme) endog haver hans mod i den evige kamp mod en ugunstig naturs mangfoldige hindringer; (thi munter er han, og et godt indfald bringer straks hele hans gemytlighed til live); så meget skader det ham igen på den anden side, når det i det daglige husvæsen kom-

mer an på at holde på skillingen. Indtræffer et uventet uheld, så har han sædvanligvis intet; den evige lånen gør ham afhængig og mismodig, og forskaffer ham kun, slet gjort arbejde, fordi han ej har råd til at betale det, som er godt. De klogere, mere erfarne og sindigere af kolonisterne har tænkt på en indbyrdes fælles nødsstilling. Dog så længe der ej på selve Alheden findes en klog og agtet bestyrelse af koloniens sager - hvorom senere -, vil dette lige så lidt kunne lade sig realisere, som så meget andet godt, der uden byrde for landet, men tværtimod til dets sande gavn, kunne og burde ske for koloniens opkomst.

Den senere udvikling

I 1852 vedtog den danske regering at gårdene på Alheden ikke længere skulle være fæstegårde, men overgå til selveje. Fæsteren kunne selv vælge om han ville betale gården kontant eller lade beløbet stå som statsgæld i ejendommen.

I sin bog "Den jyske hede, før og nu" omtaler J. Mylius Erichsen pastor Carstens bog og kalder den et nødskrig, som henledte opmærksomheden på hede sagen, og som har været hedesagen til gavn som et af datidens mest ansporende og tillige mest oplysende skrifter til sagens fremme. Den vurdering af hede opdyrkingen, som Mylius Erichsen fremsætter i sin bog, har sin baggrund i det, han har set på sin rejse rundt på Alheden i året 1900, og tyder på en forbedring af forholdene, sammenlignet med pastor Carstens status 60 år tidligere. Forandringen skyldes dels den viden om hede opdyrking som blev udviklet efter stiftelsen af Det danske Hedeselskab i 1866, og dels de bedre muligheder for at få jorden tilført mergel, men det tog først sin begyndelse i 1880-erne.

Alheden frembyder i dag et syn, der er meget forskelligt fra den beskrivelse, som pastor Carstens gav i 1839. De veldyrkede marker, omgivet af skærmende læbælter, frodige haver og velholdte huse præger nu den hedegård, som de tyske kolonister kæmpede med. Generationers slid har givet den sit nuværende udseende. Om der havde været større lydhørhed for de forslag, Carstens fremsatte, kunne den gunstige udvikling nok være kommet tidligere, og et par generationer havde fået gunstigere vilkår at leve under.

Frederiks Kirke, den tyske kirke på Alheden

De fleste af kolonisterne dem tilhørte den lutherske kirke, der var den danske landskirke, men halvdelen af beboerne i Frederikshede var reformerte. De lutherske blev betjent af præsten i Thorning medens de reformerte blev betjent af præsten ved den reformerte kirke i Fredericia. Han skulle rejse til Alheden to gange om året og holde altergang samt komme når der skulle være begravelse.

I 1763 blev der ansat en reformert præst på Alheden og året efter fik også den lutherske menighed sin egen præst, men man havde endnu ikke nogen kirke.

Kirken blev placeret nøjagtig midt mellem de to kolonibyer Frederikshede og Frederikshåb. Da kirken skulle bygges var der tale om genbrug, idet bygmesteren fik besked på at anvende taget fra teglværksladen i Skræ. Dette tag kom således til at bestemme kirkens størrelse. Kirken blev indviet den 16. april 1766 af provst Windfeldt i Thorning. Den skulle bruges både af den lutherske menighed og den reformerte, så der har r hver søndag været holdt to gudstjenester. I begyndelsen.

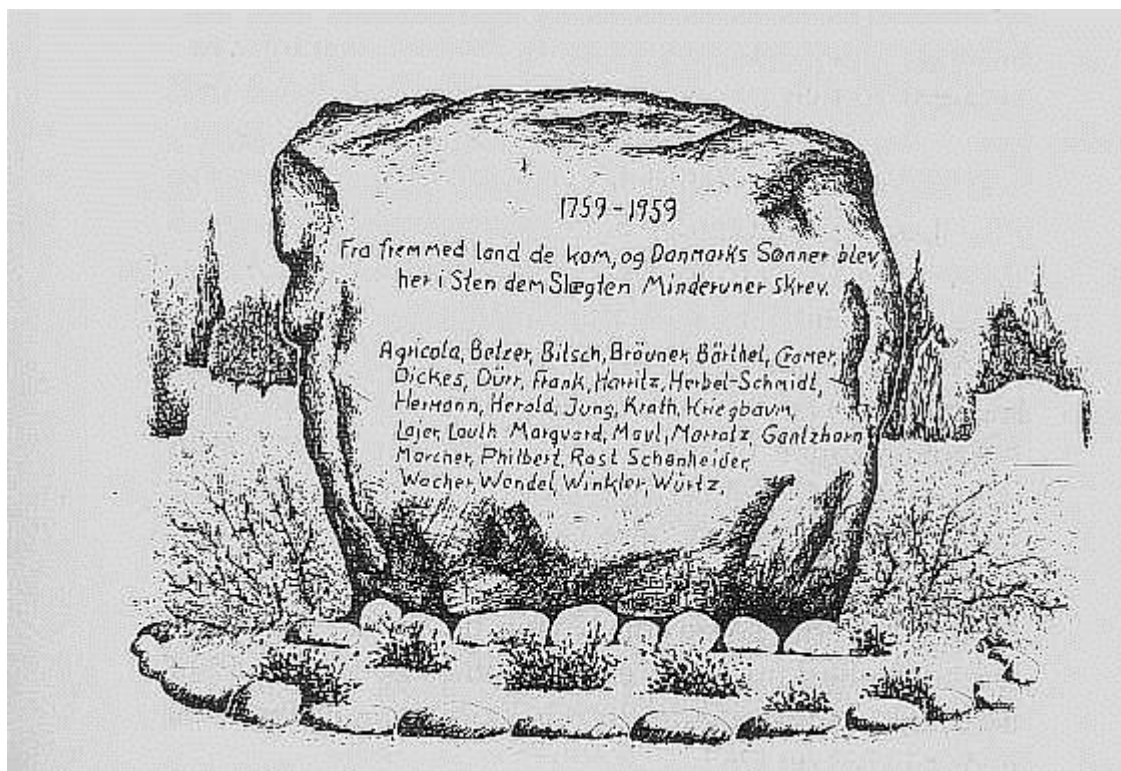
Der blev holdt gudstjeneste på tysk, men hen imod midten af 1800-tallet, da dansk nationalfølelse og anti-tysk indstilling begyndte at gøre sig gældende, blev det bestemt, at de tyske skoler skulle ophøre, så børn - der var født i 1849 og fremefter - skulle gå i dansk skole. Fra 1856 begyndte man også med danske gudstjenester i kirken. Først nogle få hvert år, senere dansk og tysk hver anden søndag. Fra 1870 ophørte tyske gudstjenester i Frederiks kirke.

Tilsyneladende har denne overgang fra tysk til dansk sprog ikke voldt særlige problemer. Kolonisterne talte vel tysk i hjemmene, men med de danske omkring dem talte de dansk - eller rettere jysk - for det var sproget, der brugtes på denne egn. I sindelaget var de danske. Man må gå ud fra, at forbindelsen til hjemegnen i Tyskland forlængst var ophørt. På det tidspunkt, da man ophørte med det tyske sprog i skole og kirke var det jo 3. generation efter indvandrerne, der var ved at overtage gårdene. De sidste af indvandre-generationen var død

Kirken står i den ydre udformning uændret siden opførelsen. Inde i kirken er der i tidens løb sket forskellige ændringer ændringer, mest hvad angår kirkens inventar. Hans de Hofmanns alterbillede er stadig i kirken. Det hænger på nordvæggen i koret, idet et nyere alterbillede har taget dets plads.

Kirkegårdens gravminder bærer præg af de tyske kolonister.

De tyske slægtsnavne er dominerende. Indtil vor tid har det også været skik, at Grønhøj har sine grave nord for kirken, mens de døde fra Haverdal er begravet syd for kirken. Bag kirken er i 1959 rejst en mindesten med de tyske slægtsnavne.

Slægtsnavnene på stenen er:

- Agricola
- Betzer
- Bitsch
- Bräuner
- Bärthel
- Cramer
- Dickes
- Dürr
- Frank
- Howitz
- Herbel-Schmidt
- Hermann
- Herold
- Jung
- Krath
- Kriegbaum
- Lajer

- Lauth
- Marquard
- Moul
- Morratz
- Gantzhorn
- Marcher
- Philbert
- Rost
- Schönheider
- Wacher
- Wendel
- Winkler
- Würtz

Bemærk at der ud over slægtsnavnet Frank, også optræder flere andre familier der har haft forbindelse med Frank familien.

Efterkommerne

Den første generations børn på Alheden blev næsten alle gift med kolonistbørn, så indbyggerne i kolonibyerne i de første 2-3 generationer alle var af tysk afstamning. Kolonisterne havde som regel mange børn og i de følgende generationer forlod de fleste af dem Alheden og indgik ægteskab med danske. De nulevende efterkommere efter kolonisterne - 6.-8. led efter de indvandrede er talrige og spredt over hele landet. I løbet af 1800-tallet kom også et stort islæt af danske til Alheden, selvom de tyske slægtsnavne stadig var dominerende.

Som følge af den danske nationalfølelse i midten af 1800-tallet opstod en ejendommelighed med hensyn til slægtsnavne på Alheden, idet man forlod de tyske navne og dannede slægtsnavne efter det daværende danske mønster med et "sen" efter faderens fornavn. Da de tyske mænd alle havde fornavnene "Johan Jacob", "Johan Georg", "Johan Peter" o.s.v. fik mange efterkommere efter kartoffeltyskerne slægtsnavnet "Johansen".

På Alheden festligholdt man i 1959 200-året for de tyske kolonister ankomst til Alheden og mindestenen på kirkegården i Frederiks blev rejst. I Kongenshus mindepark - som det danske Hede selskab oprettede til minde om hede op dyrkerne - står også et par mindesten med de tyske slægtsnavne til minde om pionererne.

I 1985 blev der stiftet en forening af efterkommere af de tyske kolonister. Den fik navnet "Kartoffeltyskerne på Alheden". Klik på linket nedenunder for at komme til dens hjemmeside:

<http://www.kartoffeltysker.dk/>